

САЙИДИПРАХИМОВА Насиба Сайидмахаммадовна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти
кафедраси доценти, филология фанлари номзоди
Email: nasibatashkent@mail.ru

“ХИБАТ-УЛ-ҲАҚОЙИҚ” АСАРИ ЛЕКСИКАСИДА АНТОНИМО-СИНОНИМИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

АНТОНИМО- СИНОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЕ В ЛЕКСИКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ “ХИБАТ-УЛЬ- ХАКАЙИК”

ANTONYMOUS-SYNONYMIC RELATIONSHIPS IN THE VOCABULARY OF THE WORK “Khibat-ul-Hakayik”

Аннотация. Сўнгги йилларда антонимия ва синонимия ҳодисаси нафақат тилнинг лексик сатҳи объекти, балки бошқа сатҳларда ҳам кенг кузатиловчи кўпқиррали лингвистик ҳодиса сифатида талқин этилмоқда. Шу кунгача мазкур масала бўйича олиб борилган қатор тадқиқотлар шуни кўрсатадики, биринчидан лексемаларнинг маъно муносабатига кўра турлари сифатида қаралувчи синоним ва антонимлар, аслида бир парадигмада турган бўлишига қарамай, улар тилда айро ҳолатда ўрганилиб келинди, иккинчидан, улар фақат лексик-семантик сатҳ объекти сифатида тадқиқ этилиб, таҳлилга тортилди. Шу боис, ушбу мақолада асосий эътибор ҳар иккала ҳодисани систем-структур тилшунослик нуқтаи назаридан ёндошган ҳолда муайян парадигмада ўрганишга қаратилади ва унда “Хибат-ул-ҳақойиқ” асари лексикасида антонимо-синонимик муносабатларнинг акс этиши лингвистик асосланиб, таҳлил этилади.

Таянч иборалар: антонимия, синонимия, антонимо-синонимик муносабат, лексемаларнинг парадигматик хусусияти, лексемаларнинг синтагматик имконияти, валентик, лингвистик майдон, гипо-гиперонимик муносабатлар, градуономия, партономия.

Аннотация. В последние годы феномен антонимии и синонимии стал интерпретироваться не только как объект лексического уровня языка,

но и как многогранное лингвистическое явление, широко наблюдаемое и на других уровнях. На сегодняшний день ряд выполненных исследований по этому вопросу показывают, что синонимы и антонимы, несмотря на то, что они фактически стоят в одной парадигме, изучались как раздельные языковые явления, и были рассматривались только как объект лексико-семантического аспекта. Поэтому в данной статье основной акцент будет сделан на изучении обоих явлений в определенной парадигме, подходящей с точки зрения системно-структурной лингвистики. А так же, в нём изучены и проанализированы антонимо-синонимические отношения лексем на материале произведения “Хибат-уль-хакойик”.

Ключевые слова: антонимия, синонимия, антонимо-синонимическое отношение, парадигматическая особенность лексем, синтагматическая возможность лексем, валентность, языковое поле, гипо-гиперонимические отношения, градуономия, партономия.

Annotation. In recent years, the phenomenon of antonymy and synonymy has begun to be interpreted not only as an object of the lexical level of language, but also as a multifaceted linguistic phenomenon, widely observed at other levels.

To date, a number of studies carried out on this issue show that synonyms and antonyms, despite the fact that they actually stand in the same paradigm, were studied as separate linguistic phenomena, and were considered only as an object of the lexical-semantic aspect. Therefore, the main emphasis in this article will be on studying both phenomena in a certain paradigm, suitable from the point of view of systemic structural linguistics. And also, it studied and analyzed the antonymic-synonymous relations of lexemes based on the material of the work “Khibatul Hakayik”.

Key words: antonymy, synonymy, antonym-synonymous relation, paradigmatic feature of lexemes, syntagmatic possibility of lexemes, valency, linguistic field, hypo-hyperonymic relations, graduonomy, partonomy.

КИРИШ

Лексиканинг семантик тавсифи масаласи ҳамма вақт лингвистика илмининг долзарб ва ўта муҳим вазифаларидан бири бўлиб келган. Сўнгги йилларда тилшуносликда мазкур муаммони илмий ҳал этишнинг замонавий ечими лексик бирликни яқка ҳолда эмас, балки бир мунча кенг доирада (сўзлар гуруҳи олиниб) талқин этилаётганлиги билан характерланади.

Ўзбек тилшунослигида лексикология соҳасида қўлга киритилган сўнгги ютуқлар –

лексемалар ўртасидаги валентлик масаласининг ўрганилиши, лингвистик майдон назарияси, гипо-гиперономик муносабатлар, градуономия, партономия ҳодисаларининг талқин этилиши фикримизнинг далилидир.

Шу кунгача тилшуносликда синоним ва антоним сўзлар айро ҳолда ўрганилиб келинганини кўришимиз мумкин. Бизнингча, бу ҳодисалар биргаликда, яъни анотонимо-синонимик муносабатлар сифатида қаралса ҳам анча кенг ҳулосаларга олиб келиши мумкин. Тилшунослик тарихига назар ташлайдиган бўлсак, тилшунос олимлар синоним ва антоним сўзлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликка бир неча бор ишора қилганликларини кўришимиз мумкин. Хусусан, Л.А.Введенская [1], Л.А.Новиков [2] ва В.А.Иванова [3] каби бир қатор тадқиқотчиларнинг ишларида синоним-антонимик муносабатлар бирлигига бўлган ёндашув ва мазкур ҳодисани ўрганишга бўлган дастлабки ҳаракатлар кузатилади. А.А.Уфимцева, А.А.Бартина, Ю.Д.Апресян, И.Л.Филонеко ва Н.Г.Свистуноваларнинг ишларида эса синонимик ва антонимик муносабатларни биргаликда ўрганлигини кўриш мумкин [4].

Антонимо-синонимик муносабатлар бирлигини ўрганиш нафақат семасиология, балки лексикология учун ҳам ўта долзарб ва муҳим саналади, чунки бундай ёндашув орқали муайян тил лексикасида семантик муносабатлар изоляциялашган – алоҳида ҳолатда эмас, балки уларнинг диалектик бутунлиги, яқдил бирлик сифатида талқин этилиш имкони яратилади. Бундай ёндашув, айни дамда, лексикография учун ўта муҳим саналиб, сўз маънолари ўртасидаги семантик яқинлик ва қарама-қарши зидлик муносабатларни ифодаловчи махсус луғатларни яратишга бўлган амалий эҳтиёжни ҳал этишда ҳам ўзига хос имкониятларини беради.

Шунингдек, сўзларнинг ўзаро семантик яқинлиги ва сўз семантикасидаги зидлик мунобаталарини ўзаро узвийликда ўрганиш лексик семантика категорияларининг яширин (у қадар эътибор бирилмаган) хусусиятларини очишга ҳам ёрдам беради. Шуни қайд этиш лозимки, синонимик ва антонимик муносабатларни ўзаро узвийликда ўрганиш лексик сатҳдаги систем муносабатлар масаласи билан ҳам алоқадор саналади ва мазкур масала

тилшуносликда тўла ечимига эга бўлмаганлиги билан характерлидир. Синонимик ва антонимик муносабатларни умумкатегориал парадигмада умумназарий жиҳатдан тадқиқ этишда юзага келадиган қийинчиликлар, бизнингча, синоним ва антонимларнинг ички дифференциал томонлари етарли даражада мукамал ўрганилмаганлиги билан ҳам боғлиқдир [9, 10,11].

Мазкур мақолада сўзларнинг семантик муносабатларидаги маъно яқинлиги ва семантик қарама-қаршилиги масаласини имкон қадар ёритишга ҳаракат қиламиз.

АСОСИЙ ҚИСМ

Шу кунгача яратилган ишларда синонимия ва антонимия ҳодисаларини ўрганиш нафақат тил, балки нуткий аспект, аниқроғи, бадий нутқ таркибида тадқиқ этилди. Бироқ семасиология соҳасида антоним сўзларнинг синонимлар билан муносабати масаласи алоҳида ўринни эгаллайди. Антонимларга синоним бўла оладиган лексик бирликлар ўз кутблари бўйича жуфтлик ҳосил қилиши мумкин.

“Антонимия” ва “синонимия” тушунчалари ўзаро узвий боғлиқ, яъни бир лексик бирлик семантик жиҳатдан бошқа лексемалар билан ўзаро боғлиқлик ҳосил қилса-да, айни дамда бошқа лексемалар билан антонимик жуфтлик ҳам ҳосил қилиши мумкин. Тилшуносликда уларни умумкатегориал бирлик сифатида номловчи турли: “антонимо-синонимик блок”, “синоним-антонимик блок” [3;68], “синонимик қаторлар антонимияси”, “антонимик қарама-қаршиликлар синонимияси” “антонимик уя” [6] сингари қатор атамалар қўлланилганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур мақолада биз Ю.В.Федосовнинг атамасига мувофиқ “антонимо-синонимик блок” тушунчасини қўллаймиз ва бундай тушунча остида антоним ва синонимларни умумкатегориал бирлик сифатидаги имкониятини очишда иккита синонимик қаторга эга бўлган ҳамда умумий градуал мазмунни умумлаштирувчи антонимик жуфтликларни назарда тутамиз.

Исталган “антонимо-синонимик блок” муайян лексик-семантик гуруҳ таркибига киради ва айни дамда мазкур блокнинг ўзи семантик майдон хилма-хиллигини ҳам намоён этади.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат-ул-ҳақойиқ” асарида бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Масалан,

Тангрим тунни, кундузни яратди (у) шарқдан ғарбга томон ўтиб, бир-бири билан алмашилиб туради. Тунингни кундузга, кундузингни тунга ўзгартириб яна тонг орттирди (233-б.).

Мазкур гапда тун-кун – эрта-кеч: шарқ-ғарб; жануб-шимол каби лексемалар ўзаро антонимик жуфтликларни ҳам ҳосил қилади, шунингдек, бир вақтнинг ўзида матн таркибида улар (Тангрим тунни, кундузни яратди) контекстуал синонимияни ҳам ҳосил қилишини ҳам кўришимиз мумкин.

Антонимо-синонимик муносабатларни бир парадигмада ўрганиш ёзувчининг идиостили, услубидаги тил ўзгачалигини ёритиш имконини беради. Б.А.Лариннинг таъкидлашича, муаллиф услуби “унинг фақат сўз танлаши ва қўллаши билангина эмас, балки сўз занжири композициясини таъминлаш ва сўзларни умумлаштира олиш қобилиятига ҳам боғлиқдир” [7]. Бундай жараёни амалга ошириш эса, албатта, антонимлар, синонимлар ҳисобига амалга оширилади.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат-ул-ҳақойиқ” асаридаги қуйидаги сатрларда:

Жонли-жонсиз, борлиқ учган-югурган,
Сенинг борлиҳингга гувоҳлик берган...

морфологик кўрсаткичлар асосида жонли-жонсиз антонимик жуфтлигини ҳосил қилинган ва учган-югурган (ўзбек тилининг этимологик луғатида жонли сўзининг биринчи маъноси ўсиш-ўзгариш, яшаш фаолияти бор / йўқ; иккинчи маъноси эса тирик / ўлик деб изоҳланади) “учмоқ” сўзи учмоқ (кўтарилмоқ) / қўнмоқ (тушмоқ) сўзи билан антонимик жуфтлик ҳосил қилса, матн таркибига мазкур учган, югурган контекстуал синонимлари орқали тирик мавжудотларга ишора қилиниши билан биргаликда, уларнинг семаларидаги зидланишни тақозо этмоқда.

Бизнингча, антоним ва синонимларнинг ўзаро бирлиги, яъни парадигматик спецификаси турли факторларга боғлиқ саналади. Биринчидан, мазкур бирликларни парадигмага олиб келиш, асосан, оғзаки нутқ ва нутқий амалиётнинг диалектал кўриниши учун характерли ҳисобланади. Иккинчидан, турли ареалга тегишли сўзларни муайян лаҳжа ва бадий матнда қўллаш, синонимик қаторнинг кенгайиши ва улар ўртасидаги антонимик

аттракциянинг юзага келишига сабаб бўлади. Учинчидан, турли хил квазиантонимларнинг кўпайиши эса меъёрлашмаган оғзаки сўзлашув нутқи, шунингдек, диалектал нутқнинг ўзгачалигини таъминлайди. Бундан ташқари, ташқи меъёрлаштирувчи факторларнинг мавжуд эмаслиги ҳам бевосита сўзловчилар нутқида синонимо-антонимик ёки антонимо-синонимик оппозицияларнинг вариантлашишига олиб келади. Бадий матн таркибида эса муаллиф мазкур ҳолатларни эмоционал-экспрессивликни таъминлаш мақсадида билвосита ва бевосита амалга оширади. Масалан:

Раиятга хушмуомала, шафқатли,
Ҳазаб қилса арслон каби даҳшатли.
Умардек салобат ва қуввати бор,
Усмондек саховат ва ҳиммати бор.
Булутлар уялур саховатидан,
Душманлар қўрқади важоҳатидан.
Шоҳим, саноҳи йўқ фазилатларинг.

Хушмуомала → шафқатли → даҳшатли – контекстуал синонимия ва айни дамда даҳшатли лексемаси билан квазиантонимни ҳосил қилмоқда. Худди шунингдек, матн таркибидаги Умардек салобати → Усмондек саховати → ҳиммати бор дея ижобий фазилатларнинг саналиши билан бирга контекстуал синонимия ва айни дамда Умар→Усмон, саховат→ҳиммат лексемалари важоҳат лексемаси билан зидлантирилиши асосида квазиантонимни ҳосил қилмоқда. Ёки

Билимли кишилар тилла динордур,
Илмсиз, жоҳил одам эл ичра хордур.
Билимли хотинлар эркак билан тенг,
Илмсиз эркакни мисли хотин, денг.

Ушбу ҳолатда эса билимли → илмсиз сўзлари аслида синонимик қатор семаларидаги градуонимияни ҳосил қилишига қарамай, матн таркибида улар тилла динор / эл ичра хор бирикмаларининг зидланиши туфайли квазиантонимнинг юзага келишига йўл очган. Ёки

Оқил ишин билиб қилар, ўқинмайди,
Нодон каби пушаймонда сўқинмайди.
Тўхри сўз асалдур, сен асал егил,
Ёлҳон сўз айтмайман, саримсоқ, дегил.
Ёлҳон сўз касаллик, ташвиш келтирур,
Тўхри сўз шифодур, дардинг кетирур.

Берилган матн таркибида эса оқил / нодон; ўқинмайди / сўқинмайди лексемаларининг қўлланиши антонимик жуфтликларни ҳосил қилиши билан биргаликда улар матн таркибидан

ўқинмайди, сўқинмайди сингари контекстуал синонимия ҳодисасининг юзага келишини таъминлаётганлигини кўришимиз мумкин.

Шунингдек, куйидаги ҳолатда ҳам қайнар → кўпаяр → озаяр → тугар лексемаларининг қўлланилиши контекстуал антонимия - квазиантонимлар ва синонимиянинг юзага келишига йўл очганлигини кузатишимиз мумкин.

Ҳасад оловида қозондай қайнар.

Ахир зар кўпаяр, озаяр, тугар,

Ризкингни Тангрининг бир ўзи тутар.

Ёки асарда “кенгайиш, қисқариш, ўзгариш ва дунёнинг бирлиги ҳақида” ёзилган байтнинг ўзида ҳам худди шундай муносабатни кўриш мумкин. Хусусан:

Йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ айлаб,

Қайта яратурсан, сен ўзинг сайлаб...

Шубҳа, гумон ичра умр кўргувчи

Ғофил зот, тез уйхон, Тангри билгувчи.

Ушбу мисраларда муаллиф Йўқ эдим / яратдинг, яна йўқ айлаб / Қайта яратурсан, сен ўзинг сайлаб... тарзидаги жумлаларни қўллаш орқали синтактик антонимия, шубҳа, гумон сўзлари орқали синонимия ҳамда контекстуал синонимия ҳодисасини ҳам жуда моҳирона шакллантирганини кўриш мумкин.

Ёки

Йўлбошчи — йўл кўрсатар адашганга,

Илм ўргатар омига, кўз қамашганга.

Эҳсонга тўладир вужуди анинг,

Элига аталган бор-буди анинг.

Ушбу мисрада ҳам адашган, оми, кўз қамашган сўз ва бирикмалар орқали контекстуал синонимия ва айни дамда, йўлбошчи сўзи унинг вужуди эҳсонга тўлаллиги, бор-будини элига атаганлиги семаларининг берилиши юқоридагилар билан антонимия муносабатига киришишини таъминлаган. Бу эса, муаллифнинг индивидуал идиостили, тил услуби ўзига хос эканлигини кўрсатади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, биз антонимо-синонимик парадигма тушунчасини баъзан ўзида синонимик қаторни тақозо этувчи ва синонимик қатор таркибига кирмайдиган ҳамда баъзи ҳолатда синонимик қатор таркибига кирсада, бироқ нуқий жараёнда антонимик муносабат кашф этиши мумкин бўлган лексик-семантик

гуруҳни назарда тутамиз. Мазкур ҳодисалар эса, юқорида қайд этганимиздек, муаллифнинг идиостили ва нутқий вазиятга боғлиқ бўлган қатор омиллар асосида юзага келади. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат-ул-ҳақойиқ” асаридан эса бундай мисоллар кўплаб келтиришимиз мумкин. Бироқ шуни унутмаслик керакки, антонимо-синонимик парадигма аъзолари ўртасидаги антонимик муносабатлар белгисини аниқлашда ҳамма вақт лексемаларнинг узул ва матн таркибидаги оккозионал маъноларига таянган ҳолда иш тутмоқ лозим бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Введенская Л.А. Антонимы, неотнесенные в понятийном плане. В кн.: Парадигматические и синтагматические отношения в лексике и фразеологии. – Ростов на Дону, 1981.
2. Новиков Л.А. Семантический анализ противоположности в лексике: принципы, аспекты, методы. Науч. докл. высш. школы. – Москва: Филол. науки, 1973. – № 3. – С. 55-67.
3. Иванова В.А. Синонимо-антонимические блоки // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. – Кишинев, 1979. – С. 61-76.
4. Филоненко Л.И. Антонимические отношения между синонимическими рядами. – В кн.: Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1971. – С.152-153.
5. Федосов Ю. В. Принципы построения идеографического антонимо-синонимического словаря русского языка: монография / Ю. В. Федосов. – Волгоград: Перемена, 2001. – С. 190.
6. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка. 8-е стер. изд. – Москва: АСТ–Пресс книга, 2006. – С. 592.
7. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Художественная литература, 1974. – С. 285.
8. Аҳмад Югнакий. ҲИБАТ-УЛ-ҲАҚОЙИҚ (Ҳақиқатлар совғаси) / Қадимги туркчадан Баҳром Ғойиб таржимаси. – Т., 2002.
9. Лутфуллаева Д., Сайидирахимова Н. Ўзбек тилида синтактик антонимларни белгилаш мезонлари / АнДУ хабарлари. – Андижон, 2015. – Б. 65-68 б.
10. Сайидирахимова Н. "Антонимия" тушунчасининг талқинига антропоцентрик ёндашув // Conference on innovation in the modern education system. – Washington, 2022. Part 18. May, 2022. Collections of scientific work on May 25th, 2022.
11. Сайидирахимова Н. Ўзбек тилида синтактик антонимларнинг семантик турлари. Ўзбекистонда хорижий тиллар, Fledu.uz. – Тошкент, 2021. – № 5 (40) /2021. – Б. 30-36.